

Din Hizmetlerinde İLETİŞİM VE TEBLİĞ

EDİTÖR

Prof. Dr. Hasan Kâmil YILMAZ

Dr. Öğr. Üyesi Faruk KANGER

İstanbul, 2021

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

© Eserin her türlü basım hakkı anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

ISBN: 978-625-8490-47-3

Sertifika No: 50201

Kitabın Adı

Din Hizmetlerinde
İletişim ve Tebliğ

Yayın Yönetmeni

Hüseyin KADER
Adem SAYDAN

Editör

Prof. Dr. Hasan Kâmil YILMAZ
Dr. Öğr. Üyesi Faruk KANGER

Kapak Tasarım

Halil YILMAZ

Baskı - Cilt

Matsis Matbaa Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51 Sefaköy-İstanbul
Tel: 0212 624 21 11 pbx Faks: 0212 624 21 17
Sertifika No: 40421

Bu kitap İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Din Hizmetlerinde İletişim ve Tebliğ adlı Tezli ve Tezsiz Yüksek Lisans Programı Müfredatına uygun olarak hazırlanmıştır.

1. Basım

Aralık 2021 / 1.000 adet basılmıştır.

İletişim

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.
Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sok. No: 7 Eyüpsultan / İstanbul
Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: (0212) 438 42 04
www.ensar nesriyat.com.tr siparis@ensar nesriyat.com.tr

YAYGIN DİN EĞİTİMİNDE TEBLİĞ VE İRŞAT HİZMETLERİ

Doç. Dr. Veysel Akkaya*

YAYGIN DİN EĞİTİMİ

1. Tarifi

Eğitim ve öğretim kurumlarında yapılan örgün din eğitiminin yanında, farklı mekanlarda yapılan ve her kesime hitap eden dini faaliyetler büyük önem arz eder. Bu faaliyetlerin tamamına yaygın din eğitimi adı verilir. Cemiyette her yaş grubuna yönelik dini eğitim, çok geniş boyutludur. Yaygın din eğitimi din adına her türlü faaliyeti içine alır.

Eğitim kurumlarında verilen din eğitiminde düşünülen din eğitimi varken, yaygın din eğitiminde daha çok inanıp yaşanılan ya da yaşanmak istenilen din eğitimi vardır. Bu eğitime katılanların dini bilgi ve anlayışlarını geliştirmek için planlı ve amaçlı bir din eğitimi yapılır. Yaygın din eğitiminin muhtevası halkı hayırlara teşvik etme ve şerlerden de uzaklaştırma esasına dayanır.

2. Gayesi

Yaygın din eğitiminde gaye, her yaş ve cinsiyetteki insanları itikat, ibadet, ahlak ve muâmelat konularında doğru bir şekilde bilgilendirmek, karşılaşılan problemlere dini çözümler sunmak, dini şuuru oluşturmak, hayata tatbik edilmesine teşvik etmek ve böylece toplumda huzur ve saadetin oluşmasını sağlamaktır. Asıl amaç, Kur'an ve sünnete bağlı iyi bir Müslüman yetiştirmektir. Yanlış ve sapık dini inanç ve yönelişlere karşı toplumu bilinçlendirmektir.

* İstanbul Sabahattin Zaim Universities, İslâmi İlimler Fakültesi, Tasavvuf ABD. orcid.org/0000-0002-4760-9951 veysel.akkaya@izu.edu.tr

3. Önemi

Yaygın din eğitimi her yaş grubunu ve her kesimi kapsadığı için cemiyeti kuşatan bir eğitim olarak, İslâm'ın bütün insanlara gönderilişine hizmet eder. İster fert olarak, ister toplum olarak dini kültürün oluşması, yayılması ve yaşanmasında büyük rol oynar.

Yaygın din eğitiminin mekân ve zaman olarak geniş bir yelpazeye yayılması, farklı vasıtalar kullanılarak gerçekleştirilmesi, onu güçlü ve etkili kılar. Ayrıca örgün din eğitimi sınırlı iken yaygın din eğitimi ömür boyu sürer. Örgün din eğitiminde eksik kalan kısımlar, yaygın din eğitimi vasıtasıyla giderilme imkânı bulur.

Yaygın din eğitime katılmak genellikle gönüllülük esasına dayalı olduğun için daha etkili olmaktadır. Yaygın din eğitimi bilinçli ve etkili bir şekilde gerçekleştirildiğinde sahih din anlayışının yerleşmesi, bid'at ve hurâfelerin daha çok önüne geçilme imkânı söz konusudur. Kişilerin hayatlarında karşılaştığı dini ve ictimâî problemlerin üstesinden gelmesine katkı sağlar.

4. Özellikleri

Yaygın din eğitiminin başta gelen özelliği farklı zaman ve mekânlarda gerçekleştirilebilir olmasıdır. Ümmet-i Muhammed'e yeryüzünün mescit ve temiz kılınması¹ yaygın din eğitiminin alanının genişliğine bir işaret olarak değerlendirilebilir. Bu manada mümkün olan her yer din eğitiminin alanıdır.

Yaygın din eğitim için her türlü meşru vasıta kullanılabilir. Bu eğitimi yapanlar şahsi tecrübelerini kullanarak daha özgün ve zengin sunumlar gerçekleştirebilirler. Konu bakımından din ile irtibatlı her mevzu ele alınarak, insanlar aydınlatılır ve doğru yol gösterilmeye çalışılır.

Yaygın din eğitiminin bir özelliği de abdest, namaz, hac, kurban kesmek ve Kur'an okumak gibi ibadetlerin uygulamalı olarak öğretilme imkânının olmasıdır. Sahabe-i Kiram birçok hususu Peygamber Efendimiz'den görerek öğrenmiştir. Daha sonraki nesiller de bizzat görerek eğitim almışlardır. Günümüzdeki teknolojik imkânlarla oluşan görsellikle yetinmeyip, bizzat uygulayarak eğitim geleneği devam ettirilmelidir. Meselâ nasıl abdest alınacağını anlatmak başka, bizzat hoca-nın uygulayarak, bir ibadet vecdiyle Rasûlullah Efendimiz'in (s.a.v.) aldığı gibi bir abdest alması daha öğretici ve etkili olacaktır.

Yaygın din eğitiminin bir özelliği de rûberû yani yüz yüze olmasıdır. "Yüzde kerâmet vardır" sözü bu eğitimin en etkili yöntem olduğunu gösterir. Dini temsil eden kişinin, insanların karşısında olması şifahî/sözlü anlatımla birlikte hal trans-

1 Buhârî, "Salât", 56; M1163 Müslim, "Mesâcid", 3.

ferini de sağlayacaktır. Yaygın din eğitimcisi bilgisi ile gönlünü birleştirdiğinde, gönülden gönüllere yollar açılacak ve insanlar üzerinde büyük bir etki meydana getirebilecektir.

5. Metotları

Yaygın din eğitiminin metotları, örgün din eğitiminin metotları ile aynı olmakla birlikte muhatap, zaman, mekân ve çevreye göre farklılık arz eder. Ancak temel esas eğitimin Kur'an ve Sünnet ışığında gerçekleştirilmesidir. Peygamber Efendimiz'in Allah'ın âyetlerini muhataplarına tebliğ ve tebyinde bulunarak davet etmesi yaygın din eğitiminin de en başta gelen metodu olmalıdır. Âyete göre davet metodu olarak **"hikmet ve güzel öğüt"**² esas alınmalıdır. Bu hikmetin Kur'an, güzel öğütün de Kur'an'daki öğütler olduğu belirtilmiştir.³ Dâvette iyiliğe yöneltmek, iyiliğin inşâsı için gayret etmek ve yetkisi var ise iyiliği emretmek ardından kötülükten de sakındırmak davetçinin ve toplumun felâhı için şarttır.⁴ Yaygın din eğitimcisi, hadîs-i şerifte belirtildiği gibi *"...Allâh'ın kullarını Allâh'a sevdiren ve Allâh'ı da kullarına sevdiren, yeryüzünde nasihatçı ve tebliğciler olarak dolaşan ..."* kimselerden olmak prensibi ile hareket etmelidir. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) Allah'ın kullarını Allah'a sevdirmenin yolunu insanlara Allah'ın sevdiği şeylere yöneltmek, sevmediği şeylerden de sakındırarak Allah'a itaat etmelerini sağlamak şeklinde tarif eder.⁵

Yaygın din eğitimcisi tebliğ ve davetine en yakınlarından başlayarak bir halka halinde çevresine ulaşmaya çalışmalıdır. Hizmetinde uygun zaman ve mekânı seçmeli, muhatabının durumunu gözetmelidir. Dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da tedricîliktir. Kur'ân-ı Kerîm'in yirmi üç yılda nâzil olması bu konuda en büyük örnektir. İnsan eğitimi uzun soluklu ve sabır isteyen bir eğitim sürecidir. Bu hususta yaygın din eğitimcisi muhataplarının durumuna dikkat etmeli onlara sonra söylemesi gereken konuları önceden söylememelidir. Kolaylaştırma ve müjdeleme prensibine riâyetle Allah ve Rasûlü'nü sevdirmeyi esas almalıdır. Yaygın din eğitiminin zaman ve mekân sınırı olmadığı için hayatta önüne çıkan çeşitli vesile ve fırsatları değerlendirmelidir.

Yaygın din eğitiminde, din görevlisinin örnek olması ve fiilen göstermesi mümkün olan dini meseleleri tatbik etmesi çok etkili bir yöntemdir. Mesela, abdes-

2 Bk. en-Nahl 16/125.

3 Bk. Ebû Câfer et-Taberî, Câmiu'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'an, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetu'r-Risâle, 2000, XXVII, 321.

4 Bk., Âl-i İmran 3/104.

5 Beyhakî, Şuabu'l-İmân, I, 367.

ti tarif etmek, görsel imkanlardan faydalanmakla birlikte, imkân dahilinde bizzat tatbik ederek göstermek Nebvî bir metot olarak karşımıza çıkmaktadır.

6. Muhatapları

Yaygın din eğitiminin muhatapları, bu eğitime katılan herkeştir. Din, dil, ırk, kültür, yaş ve cinsiyet yönünden farklı insanların aynı gaye için bir araya geldiği topluluklardır. Muhataplar yaygın din eğitiminin yapıldığı yer ve zamana göre değişir. Bu kimselerin kişisel özellikleri, öğrenme kabiliyetleri ve ihtiyaçları da farklılık arz eder. Bütün bunlar göz önünde bulundurularak din eğitimi gerçekleştirilir.

Eğitime katılanların çeşitliliği, eğitimin de çeşitliliği anlamına gelir. “İnsanlarla anlayış seviyelerine uygun konuşmak”⁶ ilkesi gereği, yaygın din eğitimcisi muhataplarının genel ve özel durumlarını dikkate alır. Onlara dini bilgileri sadece aktarmakla kalmaz. Aynı zamanda seviyelerine uygun bir tarzda örnekler vererek, tahliller yaparak ve aslına uygun yorumlar yaparak meselenin anlaşılmasını sağlar. Muhataplarını aklen ve kalben ikna etmeye çalışır.

Hedef kitlesini de ayrıca davete icabet edenler ve davet edilecek olanlar şeklinde ikiye ayırır. Çünkü Peygamber Efendimiz kendisine gelenlere dini anlattığı gibi, bizzat kendisi de şahıslara ve toplumlara giderek davet vazifesini yürütmüştür. Bu anlamda ulaştığı kimseler kadar ulaşmadığı veya ulaşamadığı kimseleri de müstakbel muhatabı olarak görüp, gerekli adımları atması icap eder. Ulaşması gereken çocuk, genç, yaşlı kimselere ferdî veya toplu ulaşmaya çalışır.

7. Tarihi

Yaygın din eğitimi, din eğitiminin bir parçası olarak Hz. Âdem ile başladığını söylemek mümkündür. Bütün peygamberler farklı zaman ve mekânlarda, farklı vesilelerle insanları Hakk’a davet ederek bize numûne-i imtisal olmuşlardır. Asr-ı sâadette Mekke dönemi ile Medine döneminde yapılan yaygın din eğitimi şartlar ve imkanlara göre farklılık arz etmektedir. Bu da bize yaygın din eğitimi yapacağımız mekân ve zamana göre Mekke ve Medine dönemlerinden ilham alarak hareket etmemiz gerektiğini göstermektedir.

Çeşitli baskı ve zulümlerin olduğu Mekke döneminde Peygamber Efendimiz (s.a.v.) ve sahabeler bulunduğu şartlar altında bütün fırsatları değerlendirerek tebliğ vazifesini sürdürmüşlerdir. Kâbe haremünde bulunduğu için dokunulmazlığı bulunan Erkam’ın (r.a.) evi tebliğ, davet ve eğitimin yapıldığı merkez yer olmuştur. Bununla birlikte mümkün olan her mekân ve zamanda yaygın din eğitiminin yapıldığını söyleyebiliriz. Hac mevsiminde kurulan panayırlarda dini yayma faali-

6 Abdullah b. Abbâs’ın sözü olarak bk., Deylemi, Firdevs, I, 398.

yetleri, günümüzde insanların ibadet, ziyaret, ticaret ve eğlence amaçlı toplandığı mekânları bir fırsat olarak değerlendirip, usulüne uygun yaygın din eğitimi faaliyetleri yapılması gerektiğine ışık tutmaktadır.

Medine dönemi ise bütün faaliyetlerde olduğu gibi yaygın din eğitiminde de Mescid-i Nebevî merkez vazifesi görmüştür. Günümüzde de Rasûlullah Efendimiz'in (s.a.v.) mescit merkezli din eğitimine gereken önemi vermek, camilerin her yaş ve gruptan insanları toplayıcı özelliği sebebiyle hayati önem taşımaktadır. Yaygın din eğitimi açısından camiler, namaz, hutbe, vaaz ve Kur'an öğretiminin yanında, her türlü dini kültür faaliyetlerinin de yapılması için hazır birer mekân konumundadırlar. Bu açıdan din görevlileri hazır birer mekân olan camileri, daha zengin faaliyetler için bir imkân olarak değerlendirebilirler.

Mescid-i Nebevî'de "Suffa" da kısa ve uzun süreli din eğitime tahsis edilmiş bir yerdi. Suffa'nın örgün ve yaygın din eğitime mekân teşkil etmesi ve günümüzden bakıldığında Muhammed Hamidullah'ın ifadesi ile ilk İslam Üniversitesi özelliği taşıması kayda değerdir. Suffa'ya yaygın din eğitimi açısından bakıldığında daha verimli ve sürekli dini faaliyetlerin yapılması hususunda önemli bir ilham kaynağı olarak görülebilir.

Asr-ı Saâdet'ten sonraki dönemlerde câmiler ve mescitler yaygın din eğitimi açısından merkezî fonksiyonunu icrâ etmeye devam etmiştir. İlmî eğitim ihtiyacına binâen medreselerin, kalbî eğitim ihtiyacına binâen de tekkelerin kurulması ile birlikte bu müesseseler de halka yönelik ferdî ve içtimâî olarak yaygın din eğitiminde yerlerini almışlardır. Ayrıca İslam devletlerinde Fütüvvet ve Âhîlik kurumları da yaygın din eğitimi açısından, özellikle esnaf teşkilatlarının dini eğitimine büyük katkı sağlamışlardır. Vakıflar da yaygın dini eğitime katkı sağlayan önemli kurumlardır. Vakıf yoluyla camilerde vaizlerin görevlendirilmesi bu konu da önemli bir örnektir.

Cumhuriyet döneminde Türkiye'de yaygın din eğitimi, Diyanet Teşkilatı'nda Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü bünyesinde Yaygın Din Eğitimi Daire Başkanlığı olarak hizmetlerini sürdürmektedir. Ancak daire başkanlığının hizmetlerinin Kur'an öğretimi üzerine ve Kur'an kursları ile sınırlı olduğu görülmektedir. Yapılacak çalışmalarla bu alanın genişletilmesine ihtiyaç vardır. Huzurevleri, cezaevleri, çocuk esirgeme kurumu ve diğer kuruluşlara yönelik dini hizmetlerin yapılabilmesi için resmi ortamların oluşturulması, bu hizmetlerde görev alacak yaygın din eğitimcilerinin -gerek Diyanet, gerekse Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde bulunan ilahiyatçıların- istihdamı için altyapı çalışmaları yapılmalıdır. Diyanet'te

genel olarak yaygın din eğitimi faaliyetleri Strateji Geliştirme Başkanlığınca tüm diyanet personeline yönelik planlanmaktadır.

8. Mekânları

Yaygın din eğitimi uygun olan her mekânda gerçekleştirilebilir. Peygamber Efendimiz'in uygulamasında bu çeşitliliği görmek mümkündür. Rasûlullah (s.a.v.) ibadet yeri, ev, sokak, iş yeri, hükümet merkezi, panayır, şehir meydanı gibi birçok mekânda tebliğ ve irşat faaliyetini yürütmüştür. Bu manada insanın bulunduğu her yer tebliğ ve irşat imkânı bulunabilirse buna dahildir. Bu esas ile birlikte başlıca mekanları şöyledir.

8.1. Camiler ve Mescitler

Asr-ı saâdetten itibaren yaygın din eğitiminin başlıca merkezi mescit ve câmiler olmuştur. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) Medine döneminde cami merkezli yaygın din eğitiminin en güzel örneklerini vermiştir. Mescid-i Nebî'de yapılan yaygın din eğitiminde sohbetler, vaazlar, hutbeler, çeşitli vesilelerle yapılan dini konuşmalar, Kur'an öğretimi, ilmî müzâkereler, ferdi ve toplu zikir halkaları bulunmaktaydı. Ayrıca kadınların eğitimi için de bir gün tahsis edilmişti. Mescit ve camiler bu fonksiyonlarını ilerleyen devirlerde de devam ettirmiş, sabah namazından yatsı namazına kadar halka açık çeşitli eğitim faaliyetlerinin yapıldığı güzîde mekânlar olmuşlardır. Medreselerde ilim geleneği devam ederken, câmilerde de ders halkaları oluşturularak, bu halkalarda ders vermeleri için zaman zaman müderrisler, muhaddisler, fakihler ve mutasavvıflar vakıflar tarafından desteklenmiştir. Osmanlı selâtin câmilerinde Sahih-i Buhârî, Şifâ-i Şerif ve Mesnevî-i Şerif okunması bir gelenek haline gelmiştir. XVII. yüzyıldan itibaren halka açık olan dersleri vermek üzere "dersiâm" adı verilen müderrisler tayin edilmeye başlanmıştır. Aynı zamanda imam ve vâizler geniş halk kitlesine ilmihal bilgileri, vaaz ve nasihatlerde bulunmuşlardır. Camilerinde halkın eğitimi için kütüphaneler de önemli bir yere sahip olmuştur.

Mescit ve camiler, günümüzde vaaz, hutbe, Kur'an öğretimi ile her kesimi belli bir zaman diliminde eğitmeye devam etmektedir. Beş vakit namaz, Cuma, bayram ve cenaze namazı için buraya gelen insanlar dinledikleri ve gördükleri ile dini telkinden belli ölçüde etkilenmektedir. Bu da camilerin yaygın din eğitimindeki önemini göstermektedir. Mescit ve camilerin geçmişteki fonksiyonlarını devam ettirmeye çalışan güzel örnekler mevcuttur. Bununla birlikte başta imamlarımız olmak üzeri dini hizmet erbabının, mescit ve camilerde halkın her yaş grubuna yönelik faaliyetler düzenlemeleri ve hanımların eğitimine yönelik çalışmalar yapmaları elzemdir. Hatta örgün eğitimdeki talebelerin, mescit ve camilerle buluşturulması

için gayret gösterilmelidir. Gençlerimiz bu güzel mekânlarda sıcak bir karşılamayla, izzet ü ikramla misafir edilerek mabet ile gönül bağlarının kuvvetlendirilmesine büyük ihtiyaç olduğu aşikârdır.

8.2. Kur'ân Kursları

Kur'ân kurslarının faaliyetlerini örgün ve yaygın eğitim olarak iki kısımda incelemek gerekir. Yaygın din eğitimi açısından halka açık olan Kur'ân kursu faaliyetleri her yaş gurubunun katılabildiği önemli bir hizmet alanıdır. Kur'ân öğretimi Mescid-i Nebvî'den bu zamana camilerde icra edildiği gibi, günümüzde Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde Kur'ân kursu merkezleri ile halkın ihtiyacı karşılanmaya çalışılmaktadır.

Diyanet'te Yaygın Din Eğitimi Daire Başkanlığı'nın temel vazifesinin Kur'ân kursu faaliyetleri olduğu görülmektedir. Örgün eğitimde Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, Diyanet ile işbirliği içerisinde Okul-Kur'an Kursu İş Birliğine Dayalı Örgün Eğitimle Birlikte Hafızlık Projesi yaparak büyük katkı vermektedir.

Yaygın din eğitiminde Kur'ân-ı Kerim öğretiminin daha iyi yapılması ile ilgili çalışmalar olmak ile birlikte, bu çalışmaların genellikle lafzı ve hıfzı ile sınırlı kalmasından dolayı asr-ı saâdetteki Kur'ân öğretiminin bir kısmına tekabül etmektedir. Dolayısıyla Kur'ân öğretimi yapılırken kademeli bir yöntem takip edilerek, lafız, hıfız, mana, ilim, tefekkür, amel ve tebliğ şeklinde yapılandırılması büyük önem arz eder.

Kur'ân'dan en kısa bir süre öğretilirken dahi bütüncül bir yol izlendiğinde, yaygın din eğitimine büyük bir katkı sağlanmış olur. Yediden yetmişe halkın Kur'ân'dan bazı sûreleri hocalardan öğrendiği gerçeği göz önünde bulundurularak bu fırsat yeterince değerlendirilmelidir. Halkın çoğunluğunun kısa sûreleri ezberlemekle yetinmesi, en azından bu sûreleri, lafzı, anlamı, tefsiri ve tefekkürü ile tam olarak öğretmek gerektiğini göstermektedir. Meselâ hayatında en çok okuyacağı bir Fâtiha sûresinde neler anlatıldığını çoğu kimse bilmez. Bunun için anlamı, tefsiri, tefekkürü, içerdiği mesajları ile öğretmek onların şahsiyetinin Kur'an'la şekillenmesinde büyük katkı sağlar. Diğer kası sûreleri de bu şekilde öğretmemiz ve Kur'ân'nın eşsiz güzelliğinden faydalandırmamız onları hayatın içinde olan ve hayata yön veren bir Kur'ân anlayışına taşıyacaktır.

Kur'an Kursları kapsamında ayrıca itikat, ibadet, ahlak, ilmiyal ve siyer ile ilgili dersler yapılmaktadır. Bu da halkımızın temel dini bilgilerini takviye eden önemli bir yaygın din eğitimi faaliyetidir. Bu tür bilgileri yaygın din eğitiminde daha çok konularla ilgili Kur'ân'dan kıssalar, sahabe hayatlarından ve İslam bü-

yüklerinden hatıralarla öğretmek, hadisler ile hadiseleri birleştirmek daha anlaşılır ve etkili bir yöntem olacaktır.

8.3. Evler

Yaygın din eğitimden evler deyince ilk akla gelen âiledir. Bununla birlikte öğrenci evleri, kimsesiz çocuklar için açılan evler ve komşu, akraba ve dostlar ile ev ortamındaki buluşmaları da buraya eklemek gerekir. Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şerifler'de evlere dikkat çekilerek evlerde ibadet etmek, o özel mekânı Allah'a kullukta kullanmak üzerinde durulmuştur.⁷ Peygamber Efendimiz içinde namaz kılınmayan⁸ Kur'ân okunmayan evin kabir gibi olacağını bildirmiştir.⁹ Buradan da anlaşılıyor ki, evlerin manevi imarı ve tezyini, ailede dinî hayatın canlılığına bağlıdır.

Yaygın din eğitiminin ilk nüvesi ailedir. Aile fertlerinin dini en güvendiği büyüklerinden görerek ve yaşayarak öğrenmesi, dini eğitimin temelini oluşturur. Kişinin en büyük kazancı sâlih evlat yetiştirmek, ardından Allah'a kulluk eden nesiller bırakmaktır.¹⁰ Çocukların eğitiminde her şeyden önce düzgün bir itikad verilmesi,¹¹ bunun için konuşmaya başladığında kelime-i tevhidin öğretilmesi,¹² Peygamberimiz ve ehl-i beytinin sevgisi ile birlikte Kur'ân'la hem hâl olmaları,¹³ güzel ahlak ile donanmaları,¹⁴ yedi yaşından itibaren namaza alıştırmaları¹⁵ gerekir. Ayrıca Kur'ân bizlere aileyi ahiretteki mutluluğuna engel olacak tehlikelerden ve bu tehlikelerin sonucu cehennem ateşine müstahak olmaktan koruyacak ölçüde büyük bir hassasiyetle din eğitimine önem vermemiz gerektiğini haber verir.¹⁶ Bu eğitimde muvaffak olmak için Allah'a dua etmeli, kendimiz ve ailemiz için teslimiyet istemeliyiz.¹⁷

Ailelerin çocuklarına etkili din eğitimi vermesi, onları dini hayata özendirmesi için sevgi ve şefkat merkezli bir yaklaşım içerisinde olmaları gerekir. Daima Allah ve Peygamber sevgisi aşılarmaya çalışılmalıdır. Eğitim sabır isteyen bir iş olduğu için çocuklardan ideal dini davranış beklentisine girilmemelidir. Yaşlarının

7 Yûnus, 87; en-Nûr, 36; el-Ahzâb, 34; Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 210; İbn Mâce, İkâmetü's-Salat, 186.

8 Buhârî, "Salât", 52.

9 Müslim, "Müsâfirîn", 212.

10 İbrâhim, 14/40.

11 Buhârî, "Cenâiz", 92.

12 Beyhakî, Şuabu'l-îmân, VI, 398.

13 Münâvî, I, 226; Ali el-Müttakî, I, 532.

14 Tirmizî, Birr, 33.

15 Ebû Dâvûd, Salât 26.

16 Tahrim, 66/6.

17 Bakara;2/128.

gereği bazı yanlış davranışlarını hoş görmek ve doğrusunu örnek olarak göstermek daha yapıcı bir yöntemdir. Aileler çocuklara ibadet alışkanlığı kazandırmak, ahlakını güzelleştirmesine yardımcı olmak, kötü arkadaşlardan ve alışkanlıklardan korumak, internet ve sosyal medyayı iyiye kullanmalarını sağlamak için çaba göstermelidirler.

Yaygın din eğitiminde din görevlilerinin aile ortamında dini eğitim vermesi, çocukların dini sahada yeterli olan aile büyüklerinden destek alması, hatta imkân varsa özel eğitim alacak imkanlar oluşturulması da diğer önemli hususlardır. Bazen anne-babanın etkili olamadığı durumlarda dede-nine, amca-dayı, hala-teyze gibi aile büyükleri etkili olabilmektedir.

Yaygın din eğitiminde çocuklara ve büyüklere özel ev ortamlarının oluşturulması, sohbet, ilahi, dini dersler yapılması, dini kıssa ve hikâyelerin onların anlayacağı ölçüde seviyelerine uygun anlatılması önemli bir din eğitim yöntemidir. Yaygın din eğitimcisi öğrenci evlerini de bu manada değerlendirebilir. Ayrıca devlet, ev ortamının öneminden dolayı kimsesiz çocuklara yurttan ziyade ev ortamına taşımaya çalışmaktadır. Bu durum ev merkezli yaygın din eğitiminin önemini daha da açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

8.4. Kültür Merkezleri

Günümüzde kültür merkezleri çok amaçlı kompleks özelliği taşıdığından ve halkın bütün kesimlerine hitap etme imkânı olduğundan yaygın din eğitiminde kullanılabilecek önemli mekânlardan biridir. Bu merkezler vasıtasıyla dini kültürün yayılmasını sağlamak için halka yönelik programlar yapılmaktadır. Kültür merkezlerinde dini gösteriler, kongre, sempozyum, konferans ve dini mûsikî konserleri düzenlenebileceği gibi, hüsn-i hat, fotoğraf sergileri imkanları bulunmaktadır. Ayrıca İslam sanatı ve kültürü ile ilgili her türlü etkinlik için müsait ortamlardır. Camilerde yapılamayacak birçok dini eğitim kültür merkezleri vasıtasıyla gerçekleştirilmeye elverişlidir.

8.5. Vakıflar ve Dernekler

Vakıf ve derneklerden bir kısmı eğitim ve öğretime katkı sağlama amacı gütmektedir. Bu bağlamda faaliyetler yapmaktadır. Yaygın din eğitimi açısından vakıf ve derneklerin organizasyonları büyük önem taşımaktadır. Osmanlı'da vakıfların camilerde yapılan vaaz ve derslere destek olduğu bilinmektedir. Günümüzde de merkez camilerde, vakıf ve derneklerin desteği ile Osmanlı'da olduğu gibi Sahih-i Buhârî, Şifâ-i Şerîf ve Mesnevî-i Şerîf benzeri derslerin düzenlenmesi gerekir. Vakıf ve derneklerin kültür salonlarında da halka yönelik birçok din eğitimi faaliyeti düzenlemek mümkündür.

8.6. Sosyal Kulüpler

Örgün eğitimin yayında öğrencilerin sosyal gelişimi için oluşturulan kulüpler, yaygın din eğitiminin yapılabileceği önemli organizasyonlardır. Günümüzde üniversite öğrencilerinin kulüpleri yanında lise ve ortaokullar hatta ilkokullarda çocuk kulüpleri de yaygınlaşmıştır. Genç kuşağa ulaşmanın, onlara yaygın din eğitimi faaliyetleri düzenlemenin en etkili yollarından birinin de kulüpler ile yapılacak faaliyetler olduğu söylenebilir. Bu kulüpler vasıtasıyla çocuk ve gençlerin dini dünyası zenginleştirilerek onlara edep, ahlak, şahsiyet ve kültür kazandırılabilir.

8.7. Hastane ve Sağlık Kuruluşları

Hastane ortamları insanların en çok manevi desteği ihtiyaç duydukları mekânlardır. Hastalar hayatlarının sıkıntılı ve üzüntülü zamanlarında yaşadıklarına bir anlam verebilmeleri, ibadetlerini yapabilmeleri ve moral bulabilmeleri için kendilerine yakın hissedecekleri kimselere her zamankinden daha fazla muhtaçtırlar. Aynı şekilde hastane ortamında çalışanların da manevi desteğe ihtiyacı vardır.

Türkiye’de hastanelerde dini destek hizmetlerinin sunulması ilk defa 1994 yılı sonlarında gündeme gelmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın 19.01.1995 tarihinde bir genelgede yer alan ‘din ve moral hizmetleri’ şeklinde isimlendirmeyle bu uygulamaya başlanmıştır. Ancak açılan dava ile bu hizmet durdurulmuştur.¹⁸ Hastanelerde manevi danışmanlık ve rehberlik uygulamalarında ikinci dönem uzun bir aradan sonra, Sağlık Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı arasında 7 Ocak 2015 tarihinde ‘Hastanelerde Manevi Destek İşbirliği Protokolü’ imzalanarak tekrar başlamıştır.¹⁹

Diyanet İşleri Başkanlığı ile Sağlık Bakanlığı arasında yapılan protokolle sağlık kurumlarında, hastanelerde 2015 yılından itibaren pilot uygulama olarak altı ilin devlet hastanesinde başlamış, 2016 yılında bu il sayısı 14’e çıkarılmıştır. Bugün itibarıyla bu hizmetler 38 ilde 132 personelle 108 sağlık tesisinde sunulmaktadır.²⁰

Bu veriler Türkiye’de hastanelerde dini desteğe büyük ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır. Manevi danışman olarak kurum görevlilerinin oluşturulması yanında, din hizmetinde bulunanların gönüllü olarak hastalarla ilgilenmesi ve onların manevi ihtiyaçlarına cevap vermesi çok önemli bir sünnettir. Peygamber Efen-

18 Nurullah Altaş, “Hastanelerde Dini Danışmanlık Hizmetleri: Türkiye Uygulaması Üzerine Deneysel Bir Araştırma”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (1999), 657.

19 Aysun Özkan, “Hastanelerde Sunulan Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri Üzerine Bir Araştırma”, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*, ed. Ali Ayten (İstanbul: DEM Yayınları, 2017), 62.

20 Hâbil Şentürk, *Hastanelerde Manevi Danışmanlık Hizmetleri İhtiyacı Üzerine Pilot Bir Araştırma: SDÜ Hastanesi Örneği* Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 10 (2), 2020, 375.

dimiz'in (s.a.v.) cemaate katılamayan hastaları ziyaret ederek, onların dertleriyle ilgilenmesi, hatta hasta olan gayr-i müslim komşusunu ziyaret etmesi,²¹ yaygın din eğitimi açısından güzel bir örnektir.

8.8. Hapishaneler

Hapishaneye düşen hükümlülerin her hâlükârda manevi desteğe ihtiyaç duyduğu bir gerçektir. Mahkûmların çoğu yaptıklarından pişman olarak, yeniden normal hayata dönmeyi isterler. İslam insanı hatası sebebiyle ebedî suçlu kabul etmez. Aksine tevbe kapısı daima açıktır. Bu açıdan herhangi bir sebeple cezaevlerine düşmüş kimselere din hizmeti, yaygın din eğitiminin alanlarından biridir. Onları topluma yeniden kazanmak, toplumun huzuru için hayati bir önem taşır.²²

1974 yılından itibaren ülkemizde Diyanet İşleri Başkanlığınca resmi olarak dön görevlileri, hapishanelerde görevlendirilmişlerdir. 1986'da cezaevi vaizleri görevlendirilmeye başlanmıştır. Cezaevinde din görevlileri, Kur'ân-ı Kerim öğretimi, koğu sohbetleri, haftalık ve aylık konferanslar, kitap okuma çalışmaları ve görsel etkinlikler gibi hizmetleri yürütmektedirler. Ancak hapishanelerde yeterli sayıda vaiz bulunamaması, bu hizmetlere diğer din görevlilerinin gönüllü desteğini de gündeme getirmektedir. Yapılan araştırmalar cezaevlerinde yapılan din hizmetine daha fazla ihtiyaç olduğunu göstermektedir.²³

Hapishanelerdeki yaygın din eğitimin en güzel modeli Hz. Yusuf'tur. Bu anlamda cezaevlerine hasbelkader düşmüş bulunan dini eğitimi yeterli kimselerden mahkûmların ıslahı için istifade edilebilir. Ayrıca toplumda örnek şahsiyetlerin mahkûmlarla buluşturulması da önemli bir husustur.

Din hizmetinde görev yapanlara Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sağlayacağı ek-ders gibi imkânlarla resmi görev fırsatı sunulurken bu mekânlarda ıslâh-ı hal çalışmaları yapmaları sağlanabilir. Yine Milli Eğitim Bakanlığı bünyesindeki İmam Hatip Meslek dersleri ve Din Kültürü öğretmenleri de aynı kategoride resmi olarak görevlendirilebilmesi büyük bir hizmet olacaktır. Hapishaneler ve hastaneler gibi yaygın din eğitiminin yapılacağı yerlerde vazife alacaklara, yeterli düzeyde hizmet sunacak seviyeye gelmeleri için sertifika programları hizmetin kalitesi açısından gereklidir.

8.9. Toplu İş Yerleri

Günümüzde insanları topluca çalıştığı işyerleri olarak, fabrika, sanayi merkezleri, avmler ve çeşitli alanlardaki ticari kuruluşlar yaygın din eğitiminin saha-

21 Buhârî, "Cenâiz", 80.

22 Cuma Karan, Cezaevlerindeki Din Hizmetleri ve Mahkûmlarla İletişim Dili (Nevşehir E Tipi Kapalı Cezaevi Örneği), *Diyanet İlmî Dergi*, 2013, cilt: XLIX, sayı: 1, s. 107-122

23 Şuayb Özdemir, *Cezaevlerinde Din Eğitimi, Arı- Sanat Yayınları*, İstanbul 2006, s. 115- 137.

sına girmektedir. Bu işyerlerinde çalışanlar için onların manevi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik hizmetler yürütülebilir. İş ve meslek ile ilgili bütün dini konular seminerler şeklide planlanabilir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu alanlarla ilgili hizmetlere öncülük etmesi, istihdam için gerekli düzenlemelerin yapılması ve manevi ihtiyaçların karşılanması güzel olur. Ayrıca yaygın din hizmetinde bulunanlar işyerleri ile irtibat kurarak çalışanlara nitelikli sunumlar yapabilirler. Onlara iş ahlakı, iş ile ilgili merak edilen konulara açıklık getirmek, fikhî hükümleri anlatmak huzur ve verimin artmasına vesile olacaktır. Bu konuda Hz. Ömer'in halifeliği zamanında "Bizim ticaret hukukumuzu bilmeyen çarşıımıza gelmesin" diye çalışanları uyarması işyerlerinde İslâmî hassasiyetin oluşturulması açısından câlib-i dikkattir.

8.10. Çocuk Yuvaları

Türkiye'de Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'na bağlı Çocuk Evleri Çocuk Evleri Siteleri ve Çocuk Destek Merkezlerinin sayısı 1500 civarındadır. Bu merkezlerde himaye edilen çocukların manevi desteğe ihtiyacı diğer sahipli çocuklara göre kat kat daha büyüktür. Onlara gerek Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yapacağı girişimler, gerekse münferit teşebbüslerle yapılacak planlamalarla etkili yaygın din eğitimi hizmeti verilmesi güzel olur.

8.11. Huzur Evleri

Türkiye'de bakanlığa bağlı ve özel olan huzur evi sayısı 400'ün üzerindedir. Burada yaşayan yaşlıların her zamankinden fazla manevi desteğe ihtiyacı olduğu bir gerçektir. Yaygın din eğitimi açısından huzur evlerine yönelik hizmetlerin gerek kurumsal gerek münferiden artırılmasına büyük ihtiyaç bulunmaktadır. Gönlü mahzun insanların yanında olmak, onlara manen destek olmak dinimizin önemli tavsiyelerinden biridir.

8.12. Kahvehaneler, Kırathaneler ve Çay Ocakları

Yaygın din eğitimi açısından bu tür mekânlarda vakit geçirmeye gelen insanlara ulaşmak, onlara din hizmeti götürmek önemli bir ihtiyaç olarak gözükmektedir. Din hizmetinde bulunanlar içerisinde bu tür mekânları değerlendirip güzel sonuçlar almış kimselerin hatıratları bu hizmetin önemini göstermektedir. Özellikle din hizmetinde bulunanlar yaşadıkları mahalde yakından tanıdıkları bu insanlara ulaşmaları, onların dertlerine çözüm sunmaları, manevi destek vermeleri çok anlamlı olur.

9. Zamanları

Yaygın din eğitimi müsait olan her zamanda yapılabilir. Bununla birlikte bazı mübarek gün ve geceler, insanların hayatında doğum, nikâh, düğün gibi önemli zaman dilimleri en iyi fırsatlardır. Bu fırsatları zamanın gereğine göre seçilecek dini mesajlarla değerlendirmek gerekir.

9.1. Cuma Günleri

Cuma günü Müslümanlar için haftalık bayram günüdür. Cuma günü Peygamber Efendimiz (s.a.v.) tarafından gerekli temizliği yaptıktan sonra camiye gidip hutbe dinleyen ve namazı kılan kimsenin o gün ile daha önceki cuma arasında işlemiş olduğu günahların affedileceğinin belirtilmiş olması,²⁴ Müslümanları dini telkine hazır hale getiren en önemli husustur. Diğer vakitlerdekinden kat kat fazla Cuma vakti Müslümanlar camide bir araya gelirler. Bu sebeple Cuma namazından önce yapılacak vaaz ve okunacak hutbeler yaygın din eğitiminin en iyi fırsatlarını oluşturur. Dini hizmetinde bulunanlar bu fırsatı çok iyi değerlendirebilirler. Vaaz ve hutbenin nitelikli olmasına, gereğine uygun güzel bir şekilde hazırlanmasına büyük ihtiyaç vardır. İnsanların vaaz ve hutbeden yeterince istifadesi için fiziki ortamın müsaitliği, ses ayarları önem arz etmektedir.

9.2. Ramazan Günleri

Ramazan ayı ve oruç, toplumun hemen her kesiminin daha çok dine rağbet ettiği bir zaman dilimi ve ibadettir. Ramazan ayına giriş ile birlikte çoğu insanlarda dini duyarlılık yukarı seviyelere çıkmaktadır. Ramazan ayında Türkiye’de oruç tutanların yüzdesi %83.4 olması,²⁵ bu gerçeği ortaya koymaktadır. Hatta çocukların da oruç ibadetine iştiağının yüksek olması onların dini duygularını derinleştirmek için bir fırsat olarak karşımızda durmaktadır. Toplumda oruç ibadetine gösterilen bu ilgiye karşılık yaygın din eğitimcilerinin din hizmetlerini planlamaları, en güzel şekilde icra etmelerin yerinde olur. Özellikle farklı vesilelerle hazırlanan iftar sofraları ve teravih öncesi vakitlerde yapılacak sohbet ve vaazların iyi bir seviyede sunumu, insanların gündeminde olan oruç ile ilgili meselelerin ahlâkî, mânevî, fikhî ve içtimâî yönleriyle anlatılması, muhataplara etkili olması için büyük önem arz eder.

9.3. Bayram Günleri

Ramazan ve Kurban Bayramı yaygın din eğitimcisine müstesna tebliğ fırsatları sunar. Hemen hemen bütün toplum bayram günlerinde sevinç ve neşe halindedir. Oruç tutmayan, kurban kesmeyenler bile kendilerini bayramların içinde

²⁴ Buhârî, “Cum’a”, 6, 19.

²⁵ <https://www.blogarti.com/turkiyede-oruc-tutma-oranlari.html>

bulurlar. Yılda hiç camiye uğramayan çoğu kimse bayram vesilesi ile camide olur. Bayram hutbesine katılanlar, vaazına katılanlardan daha çoktur. Bütün bunları farkında olarak o kıymetli zaman dilimini yaygın din eğitimcisi bütün yönleriyle iyi planlayabilir.

Öncelikle bayram namazlarına toplumun her kesiminin katılımının sağlanması için yer tahsisi, uygun ortamlar oluşturmak, bunun hesabını iyi yapmak gerekir. Bazı kimselerin bayram namazına yer olmadığı için katılamadığı bir gerçektir. Bu çalışma bayramın etkisini kat kat artıracak ve tebliğ faaliyetinin daha çok kimseye ulaşmasını sağlayacaktır.

Bayram vaazı ve hutbe yılda iki kez tebliğ fırsatı veriliyormuşçasına özenle hazırlanmalı ve sunulmalıdır. Bayram namazına gelenlere camiden sürur içerisinde ayrılacak şekilde kolaylaştırıcı ve müjdeleyici bir tebliğ sunmak gerekir. Bayramlarda bayram şuurunun yeterince işlenmesi de önemli bir husustur. “Niçin bayram?” sorusu yeterince cevaplanması lazımdır. Bu ve benzeri inşa edici tebliğ faaliyetleri ile bayram namazına gelenler, bayram günlerine bilgi ve duygu açısından hazırlanması büyük bir hizmet olacaktır.

Bayram namazından sonra gerek cami içerisinde bayramlaşmak gerek farklı mekanlarda bayramlaşmak yaygın din eğitiminin önemli bir parçasıdır. Din eğitimcisinin güler yüzü, tatlı dili, hediyeleşmesi, çocuklara ve yaşlılara itina göstermesi, çeşitli vesilelerle onların gönlünü hoş etmesi, sadra şifa güzel sözler söylemesi, iltifat etmesi gibi hususlar muhataplarında güzel izler bırakacaktır.

9.4. Kandil Geceleri

Mevlid, Regaib, Mi'rac, Berat ve Kadir gecelerinde halkımızın camilerde rağbet ettikleri zaman dilimleridir. Yaygın din eğitimi açısından bu gecelerde yapılacak faaliyetler büyük önem taşır. Bu gecelerde okunacak mevlid, aşr-ı şerif ve ilahiler manevi duyguları coşturduğu gibi, yapılacak güzel bir vaaz, gecenin önemini anlatan ve ihyası için tavsiye edilecek ibadetler içerikli olması güzel olur. Ancak bu ibadetler hakkında kaynaklarda sahih bilgilerin olmadığı uygulamalar değil, Kur'an okumak, namaz kılmak, istiğfar etmek ve dua etmek gibi meşhur ibadetler tavsiye edilmelidir. Son zamanlarda bir kısım yaygın din eğitimcilerini halkın rağbet ettiği bu geceleri hiç dikkate almama veya önemsiz addetme yaklaşımını ile başka konularda konuşup sonunda dua ederek geçiştirmek onları ifrat-ı tefrite götürmüştür. Camiye gelen insanlara o gece manevi iklimi yaşatmak Mevlid kandili vesilesi ile Efendimiz'i (s.a.v) anlatmak, gönüllerde muhabbeti, Nebî'yi tazelemek güzel olacağı gibi, Regâib kabilinde de Üç ayların anlamını faziletini, önemini ve yapılıması gerekenleri bu vesile ile anlatarak manevi iklimi

hazırlamak yerinde olur. Müslümanların kandil gecelerinde dinî-tarihî olayları hatırlayarak heyecanlarını tazelemeleri ve bu münasebetle bazı etkinliklerde bulunmaları İslâm'ın bir emir veya tavsiyesi olmamakla birlikte Müslüman toplumların gelenekleri olarak tabiidir. Bu etkinliklerde toplumun uydurulan rivayetlere dayanan bazı ibadet şekillerini ifa etmeleri ise güzel bir şekilde tashih edilerek bilinen ibadetlere yönlendirilmesi yerinde olur. Kandil gecelerinin çocuk ve gençlerin dini hayattan etkilenmeleri açısından önemli bir rolü olduğu da göz ardı edilmeyerek, onlara yönelik faaliyetler de ihmal edilmemelidir.

9.5. Nikah ve Düğün Törenleri

Nikah ve düğün törenleri evlenen çiftlerin ve onları evlendiren topluluğun en sevinçli zaman dilimleridir. Yaygın din eğitimcisi genelde çiftlerin nikâhını kıymak, nikah duası yapmakla vazifelidir. Evlilik merasiminin icrasında genellikle hocaya söz de verilir. Yaygın din eğitimcisi bütün bu faaliyetleri çok iyi değerlendiren. Evlilik hayatına başlayacak çiftler ve etrafındakilere temsil görevini güzel bir şekilde icra etmesi, karşısındakilere gereken değeri vermesi ve onlara hayat boyu rehberlik edecek şekilde güler yüz ve tatlı dille güzel tavsiyelerde bulunur. Eğer ortam müsaitse evliliğin İslâm'daki yeri ve önemini hatırlatacak kısa bir konuşma yapması yerinde olur. Hatta konuşma düğüne ruhuna uygun hem güldüren hem de ders almayı sağlayan mizahi tarzda uygun örnekler, hatıralar veya fıkralar da içermelidir.

9.6. Cenaze Teşyi

İnsanların en çok Allah'ı ve ahireti hatırladığı, duygularının hassaslaştığı zaman yakınlarından birinin ölmesidir. Ölüm gerçeği insana sonlu olduğunu, bir gün kendisinin de öleceğini daha derinden hissetmesini sağlar. Cenaze teşyiinde cenazenin yıkanması, kefenlenmesi, cenaze namazının kılınıp defnedilmesi safhalarının her biri ölüm dersinin yeniden okunmasını sağlar. Cenaze teşyiine katılan yaygın din eğitimcisi, cenaze namazını kıldırımadan önce, ölümden ibret almak hakkında kısa ve öz birkaç söz söyleyerek dini mesajları halka ulaştırır. Adeta ölüm gerçeğine ve bu vesile ile alınması gereken ibretlere tercüman olur.

KAYNAKLAR

- Kasapoğlu, Abdurrahman. "Kur'an'a Göre Ailenin Din Eğitimi Görevi: İman ve İbadet Eğitimi". *Diyanet İlmi Dergi*, XLIV/ 2, (2008), 7-26.
- Akın, Ahmet. "Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, XV/29 (2016), 203-204.
- Önkâl, Ahmet – Bozkurt, Nebi. "Cami", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 7/46-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özkan, Aysun. "Hastanelerde Sunulan Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri Üzerine Bir Araştırma", *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*, ed. Ali Ayten. İstanbul: DEM Yayınları, 2017.
- Tosun, Cemal. *Din Eğitimi Bilimine Giriş*. Ankara: Pegem A Yayıncılık, 9. Basım, 2017.
- Karan, Cuma. "Cezaevlerindeki Din Hizmetleri ve Mahkumlarla İletişim Dili (Nevşehir E Tipi Kapalı Cezaevi Örneği)". *Diyanet İlmi Dergi*, XLIX/1, (2013), 107-122.
- et-Taberî, Ebû Câfer. *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Köylü, Mustafa (ed.). *Din Eğitimi*. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2012.
- Şentürk, Hâbil. "Hastanelerde Manevi Danışmanlık Hizmetleri İhtiyacı Üzerine Pilot Bir Araştırma: SDÜ Hastanesi Örneği", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 10/2 (2020).
- Bulut, Mehmet. "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Din Eğitimindeki Yeri". Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997).
- Emin Ay, Mehmet. *Ailede verilecek Din Eğitiminde Genel Prensipler, İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi (II)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Müftüoğlu, Mehmet. "Kur'an ve Sünnet Bağlamında Yaygın Din Eğitimi". *Artuklu Akademi: Mardin Artuklu Üniversitesi İlahiyat Bilimleri Fakültesi Dergisi*, IV/ 2 (2017), 135-160.
- Aydın, Mehmet Zeki. "Ailede Ahlâk Eğitimi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/ 2 (2003), 125-158.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Müesseselerine Giriş*. çev. İhsan Süreyya Sırma. İstanbul: Beyan yayınları, 1992.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ- M. Said Mutlu. İstanbul: İrfan Yayınları, 1980.
- Kara, Mustafa. *Metinlerle Osmanlılarda tasavvuf ve tarikatlar*. İstanbul: Sır Yayıncılık, 2004.

- Kılıç, Mustafa. "İslam'da Toplumu Dinamikleştiren Kurum: Cami ve Sosyal Hayattaki Rolü". *Diyanet İlmi Dergi*. XXVII/4 (Ekim-Kasım-Aralık 1991), 147-159.
- Yılmaz, Nazif. "İmam-Hatip Liselerinde Kur'an-ı Kerim Öğretiminde Yeni Yöntemler ve Materyal Kullanımı". Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Bozkurt, Nebi- Küçükbaşcı, Mustafa Sabri. "Mescid-i Nebevi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 29/281-290, Ankara: TDV yayınları, 2004.
- Bozkurt, Nebi. *Asr-ı Saadette Mescid ve Fonksiyonları*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1984.
- Sakaoğlu, Necdet. *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, 43.
- Altaş, Nurullah. "Hastanelerde Dini Danışmanlık Hizmetleri: Türkiye Uygulaması Üzerine Deneysel Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 39, (1999).
- Çelik, Ömer. vd., *Üsve-i Hasene: Tebliğde-terbiyede-muamelede en güzel insan -Sallallahu Aleyhi ve Sellem-* İstanbul: Erkam Yayınları, 2004.
- Altıntaş, Ramazan. *Aile ve Okulda İnanç Eğitimi*. Mehîr, 3 sayı, 1999.
- Eren, Şadi. "Aile ve Çocuk Eğitimi". *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Aile İçi Eğitim Çalıştayı*, 2016.
- Özdemir, Şuayb. *Cezaevlerinde Din Eğitimi*. İstanbul: Arı- Sanat Yayınları, 2006.
- Tabakoğlu, Ahmet. "Klâsik Dönem Osmanlı Vakıf Sistemi". *Cumhuriyetin 80. Yılında Uluslararası Vakıf Sempozyumu Kitabı*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2004.
- Akkaya, Veysel. *Kur'an'la Diriliş Üç Yöntemle Kur'an Tefekkürü*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2018.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi yay., 1989.
- Gündoğdu, Yusuf Bahri. "Mescidlerin Ayrılmaz Bir Unsuru Olarak Eğitim", *The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS]*., 45 (2016) 313-325.
- Kazıcı, Ziya. *Ana Hatları ile İslam Eğitim Tarihi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1995.
- Kazıcı, Ziya. *Ana hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1983.
- Kazıcı, Ziya. *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1999.